

Jordi Casanovas i Miró: semblança biogràfica d'un investigador quotidianament erudit. Amb bibliografia

Xavier BARRAL I ALTET

Institut d'Estudis Catalans
Institut National d'Histoire de l'Art, París

Jordi Casanovas (25.10.1953-22.03.2020) era erudit perquè l'erudició li agradava i perquè s'havia preparat acadèmicament per ser-ho, però la seva erudició era amable i l'exercia quotidianament. Amb Eduard Ripoll i Perelló (1923-2006), el seu sogre, havia après a compartir el gust per la historiografia, per l'estudi dels erudits que l'havien precedit, per les acadèmies i pels fòrums intel·lectuals que han contribuït a forjar les disciplines humanístiques. Apassionat de l'erudició arxivada, en Jordi retallava i retallava informacions de diaris i revistes amb l'objectiu de conservar la memòria de la quotidianitat. Si li queia a les mans un llibre, de qualsevol tema, el fullejava amb fruïció conscient que d'aquell llibre en trauria més saber. Li agradava conversar amb modestia i la conversa amb ell tenia com un regust del passat, de quan els intercanvis entre erudits es feien conversant, per carta o a força de ressenyes bibliogràfiques. En Jordi també tenia un gust innat per la bibliografia, per les biblioteques i pels museus, pels budells dels museus, allà on es conserven les coses per al futur i que generalment el públic no veu.

Però, darrere la bona persona sempre disposada a ajudar, hi havia un gran investigador, un savi generós i proper, de gran correcció i tracte exquisit. Format a la Universitat de Barcelona, però autodidacte gràcies a la seva curiositat, Jordi Casanovas cultivava disciplines allunyades que per a ell formaven part de la closca natural de l'investigador. Era referent indiscutible de l'estudi de l'epigrafia hebrea, però d'una epigrafia que, més enllà de l'aspecte erudit, filològic o tècnic, permetia d'entendre millor la societat, preferentment la societat

medieval. En Jordi es va preparar per a aquest tipus d'erudició, com es preparen els savis, amb paciència, constància i esperit monàstic. Per a ell, fer una tesi doctoral no va ser mai una finalitat estricta ni un trampolí per a obtenir una feina. La seva tesi va representar l'erudició de base per a desplegar una feina de sensibilització, de presa de consciència col·lectiva, en aquest cas, sobre el patrimoni jueu. Així, després de la tesi observem dues línies en el camp específic de la seva especialitat. D'una banda, veuen la llum obres fonamentals que, a més d'ésser el catàleg d'un fons, serveixen de manual per a tothom i sobretot per als estudiants d'aquestes disciplines sempre minoritàries.¹ D'altra banda, la seva personalitat el portava a senyalar amb notes puntuals qualsevol descoberta i fins i tot qualsevol progrés de la disciplina, perquè era conscient que les petites contribucions deixaven constància de la reflexió d'un moment i evitaven l'oblit o la destrucció d'un testimoni del passat.² I per això he parlat d'esperit monàstic: perquè els monjos erudits del passat pensaven sempre a conservar la memòria dels fets i de les coses per al futur, també en l'àmbit documental.³

La meua legitimitat per a parlar de Jordi Casanovas, tant en el terreny humà com en el d'erudició ben entesa, em ve de tres circumstàncies que em plau de recordar. En primer lloc, com a medievalista. En segon lloc, per la meua personal freqüentació de més de mig segle de la nissaga Ripoll, d'Empúries a Barcelona i de Madrid a París. En tercer lloc, per haver estat directament responsable que una passió de Jordi Casanovas es traduís en feina estable, en aquest cas al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), quan jo n'era director general a l'inici dels anys noranta. Em vull posar la medalla d'haver sabut veure que els interessos intel·lectuals i la personalitat de Jordi Casanovas podien ser útils al museu. Això era en aquells llunyans moments preolímpics, el 1991.

Molts han donat testimoni de la tasca feta per Jordi Casanovas al museu durant dècades i de com la seva personalitat s'hi va adaptar, o millor, hi va trobar la possibilitat de desplegar-se sense fre. Sí, molts recorden Jordi Casanovas com a tècnic del Museu Nacional d'Art de Catalunya, on treballava des de l'any 1991, primer a la Biblioteca dels Museus d'Art, esdevinguda Bibliote-

1. CASANOVAS, *Las inscripciones funerarias*; CASANOVAS, *Epigrafia hebrea*. Les dades bibliogràfiques completes de les diferents obres de Jordi Casanovas que citem en aquesta nota i les següents es poden trobar en la bibliografia de les seves obres situada al final d'aquest escrit.

2. CASANOVAS, «Dues notes d'epigrafia».

3. CASANOVAS, «Documentos hebreos de la Cataluña medieval».

ca General d'Història de l'Art al MNAC, i després al Departament de Documentació i Registre d'Obres d'Art. Va participar activament en el moviment i la reinstal·lació de les obres per a la reobertura del museu després del període de tancament i del traspàs de la gestió municipal de Barcelona a la nacional de Catalunya. De mica en mica va anar ampliant el seu coneixement sobre la formació de les col·leccions fins a esdevenir indispensable,⁴ una ciència que feia servir quan ensenyava les reserves del museu i n'explicava la història a tota mena de visitants; perquè en Jordi s'implicava igualment quan rebia estudiosos eminents com quan explicava les obres d'art a visitants de pas o turistes. Estudiar les reserves era sinònim, per a ell, d'esbrinar l'origen de cada pedra o de cada obra d'art de tota mena fins a conèixer-ne la història més íntima.⁵ En deixar-nos, en Jordi s'acabava de jubilar, molt contra la seva voluntat, com a tècnic del MNAC.⁶

Durant aquests anys, Jordi Casanovas havia après a llegir els materials de pedra, procedents en bona part dels edificis barcelonins de caràcter religiós, conservats o desapareguts. La seva va ser una especialitat de detectiu per a investigar els més petits secrets dels fons museístics.⁷ Això el va portar a estudiar la protecció i el salvament d'obres d'art i del patrimoni arqueològic en el període de la Segona República i de la Guerra Civil espanyola.

La història de les obres d'un museu és també la història dels qui les han fetes possibles, és a dir, la dels col·leccionistes, i això agradava en Jordi.⁸ Però amb això no en tenia prou i va entrar en altres aspectes de les col·leccions del MNAC.⁹ Tota una preparació per a l'estudi d'altres museus, com el de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, sobre el qual tornaré més endavant. La seva contribució era també de consell en projectes museístics, sobretot en el terreny de la seva més gran especialitat, els estudis hebraics. Ho va fer en diversos llocs, principalment a Girona i Barcelona.

4. CASANOVAS, «Els antecedents del MNAC».

5. CASANOVAS, «Materials procedents de la reforma al MNAC».

6. Vegeu el record més personal de la feina de Jordi Casanovas al MNAC que n'ha fet Susana López, cap de registre i d'exposicions del museu: SUSANA LÓPEZ, «Adeu a un savi», *El Punt Avui* (28 març 2020), p. 27.

7. CASANOVAS, «Fons documental»; CASANOVAS i BARÓ, «Successives instal·lacions museogràfiques de la col·lecció».

8. CASANOVAS, «Notes biogràfiques».

9. CASANOVAS, *Arte románico de Cataluña*; CASANOVAS, «El *Summa Artis* catalán».

A Girona, el Museu d'Història dels Jueus li deu molt. Les col·leccions lapidàries van ser revisades per ell, conscient que estava davant d'una de les col·leccions més importants, fins i tot en l'àmbit europeu. Procedents de l'antic cementiri jueu de la ciutat, aquestes làpides havien estat exposades a Sant Pere de Galligants, on es troba el Museu Arqueològic de la ciutat, ara Museu d'Arqueologia de Catalunya – Girona, abans seu de l'antic Museu Provincial d'Antiguitats i Belles Arts de Girona, fundat el 1846. Les làpides es van traslladar al call i es van museïtzar a partir de juliol de l'any 2000.

A Barcelona, la seva contribució en aquest terreny es va centrar en la reobertura del Museu d'Història de Barcelona (MUHBA) El Call, on va transmetre tota la seva ciència als visitants mitjançant una pantalla interactiva que presenta tot el que les làpides hebrees poden oferir per a l'historiador o el simple curiós.

De tot el que he dit fins ara es desprèn l'atenció de Jordi Casanovas cap a la historiografia, la història dels museus i de les exposicions com a elements essencials de la història de l'art i de la història,¹⁰ les personalitats menys conegudes del gran públic¹¹ i les circumstàncies de cada episodi, de cada descoberta, de cada estudi,¹² així com l'interès que amaguen els fons d'arxiu, privats o públics.¹³ Jordi Casanovas era un apassionat de la bibliografia, com a font de coneixement per a ell i com a preàmbul de qualsevol recerca per als altres.¹⁴

Però la gran especialitat de Jordi Casanovas, la que li ha donat i li donarà més posteritat, és la que va començar a preparar a la Universitat de Barcelona entre 1971 i 1976 en el marc d'una llicenciatura de filologia semítica (secció d'hebreu i arameu) que el va portar, després dels estudis de doctorat, a llegir, el 17 de juny de 1999, una tesi doctoral dirigida pel doctor Gregorio del Olmo Lete, sota el títol *Inscripciones funerarias hebraicas medievales de la península ibérica*. Aquesta tesi, que estava centrada en l'epigrafia funerària de les comunitats jueves medievals de la península Ibèrica, tant des del vessant arqueològic com del filològic, va ser publicada el 2004.¹⁵ Aleshores, la formació

10. GUASCH i CASANOVAS, «Una aproximació a l'Exposició d'Art Antic de 1902».

11. CASANOVAS, «Emili Gandia».

12. CASANOVAS, «El canonge Cortés».

13. CASANOVAS, GIMENO i VELAZA, «Inscripciones latinas, ibéricas y hebreas».

14. FELIU, CASANELLAS, CASANOVAS i BARJAU, «Bibliografia sobre la història dels jueus de la Corona de Catalunya-Aragó i Provença».

15. CASANOVAS, *Las inscripciones funerarias*.

d'un filòleg i epigrafista de primer nivell ja estava feta i Jordi Casanovas podia emprendre el camí de la història més ampla, la dels jueus,¹⁶ o la de temes d'actualitat per als historiadors, com per exemple la imatge de l'altre.¹⁷

L'estudi de les inscripcions, ben sovint funeràries, indicava l'interès per la mort, pels ritus funeraris i per les actituds davant la pèrdua d'éssers propers, ben evidentment, en el cas d'en Jordi, en el marc de les comunitats jueves. Així, naturalment, va sentir la necessitat d'observar ben aviat les necròpolis i de confrontar els documents i l'arqueologia.¹⁸ L'epigrafista havia entès que l'arqueologia és una disciplina indispensable per al coneixement històric.¹⁹ No li calia cap esforç perquè el seu entorn familiar, per banda de la seva esposa, l'havia fet estar des de ben aviat envoltat d'arqueòlegs.²⁰ A més, el seu caràcter, la seva disponibilitat i la seva ciència el van acostar a arqueòlegs i a historiadors, sobretot a aquells que s'interessaven per l'arqueologia funerària i per les necròpolis jueves.²¹ Les seves intervencions i col·laboracions en aquests temes són nombroses i convergeixen en celebrades publicacions.²² Com a exemple, recordarem de quina manera va participar amb entusiasme en les jornades dedicades a «La intervenció arqueològica a les necròpolis històriques. Els cementiris jueus», que va organitzar el 2009 el Museu d'Història de Barcelona, al voltant de temes patrimonials, de conservació i de difusió de les necròpolis hebrees.

L'epigrafia hebrea va portar Jordi Casanovas a una ben personal i quotidiana atenció a les descobertes,²³ particularment a Barcelona,²⁴ on va seguir sempre la història de Montjuïc,²⁵ cosa que el va portar a ser membre actiu del projecte pluridisciplinari que va impulsar el Servei d'Arqueologia de Barcelo-

16. CASANOVAS, «El judío en los manuales de los inquisidores».

17. CASANOVAS, «Aspectos cotidianos de la relación entre judíos y cristianos».

18. CASANOVAS, «Notas sobre arqueología funeraria judía»; CASANOVAS, «Las necrópolis judías hispanas: nuevas aportaciones».

19. CASANOVAS, «La arqueología funeraria judía».

20. CASANOVAS i RIPOLL, «Catálogo de los materiales aparecidos».

21. CASANOVAS i MAESE, «La pervivència de les sepultures antropomorfes».

22. CASANOVAS, «Nuevas investigaciones sobre arqueología funeraria judaica».

23. CASANOVAS, «Nou epitafi hebreu reutilitzat en la muralla de Tortosa».

24. CASANOVAS, «Propiedades de judíos en el territorio de Barcelona»; CASANOVAS, «Nous fragments d'inscripcions hebrees localitzats a Barcelona».

25. MAESE i CASANOVAS, «Nova aproximació a la cronologia del cementiri».

na d'excavació de la necròpolis jueva de Montjuïc.²⁶ Amb Barcelona i Girona,²⁷ Besalú i Castelló d'Empúries²⁸ van centrar sempre els esforços de Jordi Casanovas a entendre millor la vida quotidiana dels calls jueus gràcies als noms de persones jueves transmesos per les inscripcions.²⁹ Aquests interessos recurrents no li impediren, però, d'impulsar els estudis en altres regions³⁰ ja des de molt aviat.³¹

La seva passió per l'epigrafia, Jordi Casanovas la va combinar sempre amb la necessitat de l'arqueologia. A Tàrraga, per exemple, el 1997 ja col·laborava amb el Museu Comarcal de l'Urgell en l'excavació de l'edifici gòtic del Molí d'en Codina a fi de confirmar que hauria pogut haver estat utilitzat com a sinagoga durant el segle XIV. Més tard, ja en la dècada dels anys 2000, es va implicar en l'atribució jueva de la necròpolis de les Roquetes de Tàrraga. I el 2014 va participar en l'exposició «Tragèdia al Call. Tàrraga 1348», organitzada per l'Ajuntament de Tàrraga i el Museu Comarcal d'Urgell.³²

Fora de Catalunya, Jordi Casanovas s'havia fet un lloc privilegiat entre els especialistes del món jueu medieval, que el cridaven sovint per a consultes i experteses. A Toledo el consideraven un gran coneixedor de la jueria pels estudis sobre les inscripcions funeràries procedents de la necròpolis baixmedieval del Cerro de la Horca. En aquests darrers anys, Jordi Casanovas continuava treballant en l'epigrafia monumental toledana. A Lucena (Còrdova) també el recorden amb afecte i veneració per la seva intervenció arqueològica i epigràfica en el cementiri jueu d'Eliosana.³³ En aquesta ciutat va ser un dels coordinadors de la trobada sobre necròpolis jueves a Espanya celebrada el 2009. Aquests són alguns exemples de l'erudició quotidiana de Jordi Casanovas,³⁴ a qui agradava confrontar historiografia i erudició, revisar les seves pròpies lec-

26. CASANOVAS, «Làpides de Montjuïc, amb inscripcions hebraïques».

27. CASANOVAS, CASTELLS, GARCÍA i MAGDALENA, *Libro de cuentas*.

28. CASANOVAS, «Cinco inscripciones hebraicas inéditas de Castellón de Ampurias»; CASANOVAS, «Notes d'epigrafia hebrea. Una inscripció hebrea de Castelló d'Empúries»; CASANOVAS, «Un nou element epigràfic hebraic descobert a Castelló d'Empúries».

29. CASANOVAS, «Dos nuevas inscripciones».

30. CASANOVAS, «Dos inscripciones funerarias hebraicas del siglo XV»; CASANOVAS, «Notas sobre dos inscripciones hebreas de Uncastillo»; CASANOVAS, «Los primeros testimonios epigráficos hebreos de la ciudad de Pontevedra».

31. CASANOVAS i RIPOLL, «Catálogo de los materiales aparecidos».

32. CASANOVAS i SAULA, «Tàrraga dins del patrimoni jueu europeu medieval».

33. BOTELLA i CASANOVAS, «El cementerio judío de Lucena (Córdoba)».

34. CASANOVAS, «Notes d'epigrafia hebrea».

tures d'inscripcions i les dels altres,³⁵ un mètode sobri i precís que havia posat en pràctica molt aviat a propòsit de la inscripció trilingüe de Tortosa.³⁶ Un mètode que el portà a tenir una visió personal i original sobre l'epigrafia, fàcilment transportable a altres àmbits culturals.³⁷

Un erudit només pot ser planer si és un veritable erudit i si al mateix temps és obert al món, a allò que l'envolta. A Jordi Casanovas li agradava obrir la seva ciència als altres amb conferències que li permetien de fer una divulgació motivadora,³⁸ i amb articles generals que servissin per a impulsar l'interès per aquests temes.³⁹ Li agradava fer ressenyes àmplies i sòlides que obrissin debats, com el que va mantenir amb una especialista del Migdia francès, Danièle Iancu-Agou.⁴⁰ Encara que l'arqueologia en general l'apassionés,⁴¹ la seva «missió» era sensibilitzar sobre la importància de l'arqueologia funerària jueva al món. Per a aquesta «missió» no defugia el treball en col·laboració, ben al contrari.⁴² La seva facilitat d'observació i la seva freqüentació museística el portaven a una atenció privilegiada envers els objectes.⁴³

Però el seu interès principal eren les persones. En primer lloc, les que descobria i feia reviure a través de les inscripcions hebraïques medievals o més tardanes que anava estudiant. En segon lloc, les dels erudits que l'havien precedit. En això, Jordi Casanovas va tenir un mestre ben proper, Eduard Ripoll i Perelló (1923-2006), prehistoriador prestigiós, home de museus, apassionat de la historiografia i la biografia i gran col·lector d'anecdòtaris dels seus predecessors i contemporanis.⁴⁴ No vull dir que aquest sigui l'origen únic de l'in-

35. CASANOVAS, «Noves aportacions a la interpretació de dues inscripcions hebraïques tortosines ja conegudes»; CASANOVAS, «Algunas observaciones sobre el texto del epitafio hebreo saguntino».

36. CASANOVAS, «La inscripció trilingüe de Tortosa».

37. CASANOVAS, «Inscripcions per a no ser llegides».

38. CASANOVAS, «L'arqueologia de les necròpolis jueves hispàniques».

39. CASANOVAS, «Arqueología judía medieval en la península ibérica».

40. CASANOVAS, «Danièle IANCU-AGOU (dir.). *Les Juifs méditerranéens*»; CASANOVAS, «Danièle IANCU-AGOU. *Provincia Judaica*»; CASANOVAS, «Danièle IANCU-AGOU; Carol IANCU (dir.). *L'écriture de l'histoire juive*»; CASANOVAS, «Danièle IANCU-AGOU (dir.). *Philippe le Bel*».

41. CASANOVAS, «La dispersió dels materials del Convent de Santa Caterina».

42. CASANOVAS, «Las necròpolis judías hispanas: nuevas aportaciones».

43. CASANOVAS, «Restes de manuscrits hebreus reutilitzats en la fabricació d'una arqueta gòtica».

44. Per exemple: Eduard RIPOLL PERELLÓ, *El abate Henri Breuil (1877-1961)*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1995; Eduard RIPOLL PERELLÓ, «Puig i Ca-

terès de Jordi Casanovas per la historiografia i l'estudi de personalitats,⁴⁵ però sí que ben probablement el fet de freqüentar Ripoll durant molts anys hi va contribuir.

Per a un historiador de l'art com jo, medievalista, que no és pas particularment especialista del món jueu medieval, d'entre les publicacions científiques de Jordi Casanovas destaca principalment una obra de la qual ell estava particularment orgullós: l'estudi sobre el Museu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, fruit d'un minuciós treball de buidatge de l'arxiu de l'Acadèmia relacionat amb la història de la institució i de la constitució de les seves col·leccions, aproximadament entre el 1835 i el 1932.⁴⁶ Personalment, en aquest, com en d'altres camps de la recerca de Jordi Casanovas, l'interès era conversar en moments compartits. Voldria, des d'aquest punt de vista, recordar la seva contribució a l'exposició i al catàleg sobre els dibuixos preparatoris del viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde, que es va celebrar al Museu Nacional d'Art de Catalunya el 2006.⁴⁷ Alexandre de Laborde (1773-1842) va publicar dues obres fonamentals, que són en realitat complementàries, l'*Itinéraire descriptif de l'Espagne* (1809) i el *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (1806-1820), totes dues molt utilitzades per historiadors i historiadors de l'art perquè constitueixen un bon retrat, bé que parcial, de l'estat de monuments i altres aspectes de la península Ibèrica en aquells primers anys del segle XIX. Jordi Casanovas va fer diverses intervencions com a cocomissari de l'exposició i en el catàleg.

Acabaré aquesta semblança amb un extracte de la seva intervenció sobre els monuments antics en l'obra de Laborde que mostra bé el mètode i els interessos de Jordi Casanovas: «En l'obra de Laborde no hi ha arqueologia perquè no és aquesta la funció del *Voyage*, tot i que amb anterioritat altres erudits sí

dafalch y Emilio Gandía: orígenes de las excavaciones de Ampurias», en *Homenaje a José María Blázquez*, vol. 2, 1998, p. 493-508.

45. CASANOVAS, «Eduard Feliu i la cultura jueva medieval»; CASANOVAS, «Les aportacions de Juan Buxareu al Museu de Santa Àgata»; CASANOVAS, «Victòria Mora, divulgadora del patrimoni jueu de la ciutat de Barcelona».

46. CASANOVAS, *El Museu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*.

47. CASANOVAS i QUÍLEZ, *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde*: CASANOVAS i QUÍLEZ, «Pròleg» (p. 11-13); CASANOVAS, «Els monuments antics» (p. 31-47); CASANOVAS, «Els banys àrabs» (p. 161-163). Vegeu també QUÍLEZ i CASANOVAS, *Alexandre de Laborde: Descripció del Principat de Catalunya*: CASANOVAS, «La figura d'Alexandre de Laborde» (p. 8-14); CASANOVAS, «Alexandre de Laborde i Catalunya» (p. 27-31); CASANOVAS, «Tarragona, Lleida i Girona» (p. 34-37).

havien portat a terme excavacions com les de José Cornide a *Segobriga* o les de Conyngnam a Sagunt, i també alguns dibuixants i arquitectes ja havien aixecat plànols i dibuixat objectes. Els monuments i els objectes que Laborde descriu han aparegut en determinades circumstàncies, però aquestes no són rellevants i en conseqüència li són indiferents. Sovint es mostra molt imprecís en relació amb els llocs de procedència i, fins i tot, els motius que addueix per presentar-los són absolutament banals. La importància de Laborde està, fonamentalment, en el fet que porta a terme una gran obra de conjunt amb la descripció del que hi ha, bo i mobilitzant persones, mitjans i entusiasmes en una escala com encara no ho havia fet ningú abans.»⁴⁸

La desaparició de Jordi Casanovas i Miró ha deixat un buit d'amistat i de ciència, com n'han donat constància els nombrosos obituaris que li han estat dedicats.⁴⁹ Treballador incansable, es va esforçar sempre per millorar l'estat de conservació i la valoració del patrimoni jueu català, considerant que aquest no es limitava als calls, sinó que també el constituïen els cementiris. També va lluitar per fer entendre les relacions entre les comunitats jueves i els altres habitants de les societats urbanes medievals.

Jordi Casanovas va ser membre de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, societat que presidí breument des del febrer de 2020 fins a la seva mort i va col·laborar habitualment a la revista *Tamid*. La biblioteca de Jordi Casanovas i el seu arxiu documental personal han estat donats a l'Institut d'Estudis Nahmànides de Girona, segons un conveni entre el Patronat Call de Girona i la família Casanovas-Ripoll signat el febrer del 2021.

48. CASANOVAS i QUÍLEZ, *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde*, p. 35.

49. Susana LÓPEZ, «Adeu a un savi»; Sara SANS CASANOVAS, «Cuando las piedras hablan. Jordi Casanovas Miró (1953-2020)», *La Vanguardia* (27 març 2020), p. 33; Xavier MAESE, «Tribuna d'Arqueologia» (25 març 2020) (obituari); Sílvia PLANAS MARCÉ, «Jordi Casanovas Miró. Memoria de un erudito entrañable», *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Hebreo*, 69 (2020), p. 163-167; Sílvia PLANAS, «Jordi Casanovas; la veu tranquil·la i emocionada de l'hebraisme català», *Tamid*, 17 (2022), p. 7-34; Jordi TRESSERRAS JUAN, «Dr. Jordi Casanovas Miró. Adeu a un especialista en epigrafia hebrea, arqueologia i història de les comunitats jueves medievals a Catalunya», *Societat Catalana d'Arqueologia. Full d'Informació*, 391 (juny 2020) (obituari); Xavier MAESE FIDALGO i Eulàlia SUBIRÀ I DE GALDÀCANO, «Jordi Casanovas Miró, in memoriam», *Revue des Études Juives*, 179 (2020), p. 455; Javier CASTAÑO, «The recent passing of Jordi Casanovas Miró», *European Association of Jewish Studies (EAJS)*, 2-4 (2020).

Bibliografia de Jordi Casanovas i Miró

1. *Articles de revistes*

- «La inscripció trilingüe de Tortosa». *Faventia* (Bellaterra), 2, núm. 1 (1980), p. 65-67.
 [En col·laboració amb Odile Ripoll]. «Catálogo de los materiales aparecidos en la necrópolis judaica de Deza (Soria)». *Celtiberia*, 33, núm. 65 (1983), p. 135-148.
- «Arqueología judía medieval en la península ibérica». *Revista de Arqueología*, 7, núm. 61 (1986), p. 45-54.
- «Necrópolis judías medievales en la península ibérica». *Revista de Arqueología*, 8, núm. 71 (1987), p. 46-55.
- «Cinco inscripciones hebraicas inéditas de Castellón de Ampurias». *Sefarad*, 48, núm. 1 (1988), p. 19-28.
- «Làpides de Montjuïc, amb inscripcions hebraïques, reutilitzades a la rodalia de Girona». *Calls*, 3 (1989), p. 35-44.
- «Bibliografia sota el signe de David». *Cultura*, 34 (1992), p. 40-41.
- «Propiedades de judíos en el territorio de Barcelona durante los siglos X-XII». *Anuari de Filologia*, 15 (1992), p. 99-108.
- «Notas sobre arqueología funeraria judía en época medieval». *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I: Prehistoria y Arqueología*, 6 (1993), p. 293-302.
- «Dos nuevas inscripciones procedentes de la necrópolis hebrea de Girona». *Anuari de Filologia. Secció E. Estudis Hebreus i Arameus*, 4 (1994), p. 75-82.
 [En col·laboració amb Javier Velaza i Helena Gimeno]. «Inscripciones latinas, ibéricas y hebreas en un manuscrito del Archivo Histórico Nacional (Sección Estado, legajo 2921)». *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 27 (1994), p. 217-228.
- «Nous fragments d'inscripcions hebrees localitzats a Barcelona». *Tamid*, 1 (1997), p. 51-63.
 [En col·laboració amb Maria Esperança Barjau, Pere Casanellas i Eduard Feliu]. «Bibliografia sobre la història dels jueus de la Corona de Catalunya-Aragó i Provença, 1985-1994». *Tamid*, 1 (1997), p. 157-265; 2 (1998-1999) p. 219-227.
- «Dues notes d'epigrafia hebraica medieval». *Tamid*, 2 (1998-1999), p. 191-200.
- «El canonge Cortés i el descobriment de la trilingüe a Tortosa». *Recerca*, 3 (1999), p. 93-112.
 [En col·laboració amb Neus Conte]. «Fons documental». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 3 (1999), p. 135-151.

- «Notes biogràfiques de persones vinculades a la formació de la col·lecció». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 3 (1999), p. 187-189.
 [En col·laboració amb Maria Alba Baró]. «Successives instal·lacions museogràfiques de la col·lecció». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 3 (1999), p. 171-180.
- «Dos inscripciones funerarias hebraicas del siglo xv de Móra d'Ebre (Tarragona)». *Aula Orientalis: Revista de Estudios del Próximo Oriente Antiguo*, 17-18, núm. 1/2 (1999-2000): *Arbor Scientiae: Estudios del Próximo Oriente Antiguo dedicados a Gregorio del Olmo Lete con ocasión de su 65 aniversario*, p. 261-267.
- «Noves aportacions a la interpretació de dues inscripcions hebraiques tortosines ja conegudes». *Recerca*, 4 (2000), p. 275-284.
- «Notes sobre epigrafia medieval». *Tamid*, 3 (2000-2001), p. 107-117.
- «Algunas observaciones sobre el texto del epitafio hebreo saguntino, supuestamente atribuido a un jefe militar de Amasias». *Studia Philologica Valentina*, 5 (2001): *Epigrafies: Homenatge a Josep Corell*, p. 187-204.
- «Notes d'epigrafia hebrea. Una inscripció hebrea de Castelló d'Empúries al Museu de l'Empordà». *El Salner*, 7 (2001), p. 27-31.
- «Notas sobre dos inscripciones hebreas de Uncastillo». *El Mirador de la Lonjeta*, 25 (2001), p. 39-41.
- [En col·laboració amb Maria Teresa Guasch]. «Una aproximació a l'Exposició d'Art Antic de 1902: Fons del MNAC procedents de l'Exposició d'Art Antic de 1902». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 6 (2002), p. 67-83.
- [En col·laboració amb Xavier Maese]. «Nova aproximació a la cronologia del cementiri jueu de Montjuïc (Barcelona)». *Tamid*, 4 (2002-2003), p. 7-25.
- «Los primeros testimonios epigráficos hebreos de la ciudad de Pontevedra». *El Museo de Pontevedra*, 57 (2003), p. 261-265.
- «Els antecedents del MNAC. Síntesi cronològica». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 8 (2005), p. 15-18.
- «El *Summa Artis* catalán». *Descubrir el Arte*, 71 (2005), p. 30-35.
- «Un nou element epigràfic hebraic descobert a Castelló d'Empúries». *Tamid*, 6 (2006-2007), p. 33-38.
- [En col·laboració amb Daniel Botella]. «El cementerio judío de Lucena (Córdoba)». *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos: Sección de Hebreo*, 58 (2009), p. 3-25.
- [En col·laboració amb Renée Sivan, Neil A. Silberman, Laia Colomer, Vicent Lerma, Oriol Saula, Anna Colet, Daniel Botella, Isabel Santana, Joan-Lluís

- Pérez Francesc, Carme Miró, Eulàlia Subirà, Gemma Caballé, Ferran Puig, Max Polonovski i Joan Josep López Burniol]. «Declaració de Barcelona sobre els antics cementiris jueus». *MUHBA Butlletí*, IV, núm. 16 (2009), p. 2.
- «Materials procedents de la reforma al MNAC». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 10 (2009), p. 151-159.
- «Eduard Feliu i la cultura jueva medieval». *Tamid*, 8 (2012), p. 11-12.
- «Inscripcions per a no ser llegides, símbols per a no ser vistos». *Tamid*, 9 (2013), p. 7-25.
- «Nou epitafi hebreu reutilitzat en la muralla de Tortosa». *Tamid*, 11 (2015): *Homenatge a Prim Bertran Roigé*, p. 11-27.
- «Victòria Mora, divulgadora del patrimoni jueu de la ciutat de Barcelona». *Tamid*, 14 (2019): *Homenatge a Victòria Mora i Pous*, p. 7-13.

2. Capítols de llibre i d'obres col·lectives

- [Diverses entrades: «Midras», «Misnà», «Moab», «Moabites», «Nabateu», «Saa duceu», «Sanedrí», «Seol» i «Talió»]. En: *Gran enciclopèdia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1986-2012.
- «Las abreviaturas en las inscripciones funerarias hebraicas hispanas». En: *Las abreviaturas en la enseñanza medieval y la transmisión del saber*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1990, p. 281-283.
- [En col·laboració amb Odile Ripoll]. «Arte románico». En: *Gran enciclopedia temática Plaza*. Vol.: *Arte*. Barcelona: Plaza y Janés Editores, 1993, p. 191-210 (capítol 9).
- «Aspectes poc coneguts de la col·lecció epigràfica hebraica barcelonina». En: *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya: Institut d'Estudis Catalans: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 367-374.
- «La comunidad judía y la ciudad musulmana». En: GIRALT, J.; GARCÍA, J. E. *El Islam y Cataluña*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània, 1998, p. 193-200.
- «La col·lecció medieval del Museu Municipal de Terrassa. Presentació d'un fons majoritàriament inèdit». En: *Art medieval: Una col·lecció del Museu*. Catàleg. Terrassa: Museu de Terrassa: Ajuntament de Terrassa. Regidoria de Cultura, 1999, p. 9-18.
- «Inscripció bilingüe de Tarragona / Inscripció trilingüe de Tortosa». En: PALLOL, Pere de; PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.). *Món funerari de l'extrem*

nord-est de la Tarraconense, del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1999, p. 299-301.

[En col·laboració amb Dolors Cinta]. «Inscripció funerària àrabe de Córdoba». En: *IX Centenario de la muerte del Cid El Campeador: Exposición conmemorativa. Arco de Santa María. Burgos (10 de julio / 30 de septiembre de 1999)*. Catàleg. Burgos: Ayuntamiento de Burgos, 1999, p. 164-165.

«Nuevas investigaciones sobre arqueología funerària judaica en España». En: OLIVEIRA JORGE, Vítor (ed.). En: *3º Congreso de Arqueología Peninsular. Vol. 8: «Terrenos» da arqueologia da Península Ibérica*. Vila Real (Portugal): UTAD, 2000, p. 169-176.

«Anillo de Efraím, hijo de Rubén» (p. 297), «Anillo de un personaje de la Orden del Santo Sepulcro» (p. 298), «Pentateuco hebreo» (p. 329-330). En: *Tesoros de la Real Academia de la Historia: Palacio Real de Madrid, abril-julio 2001*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2001. [Fitxes per al catàleg de l'exposició]

«Testimonis materials de la presència dels jueus a Catalunya en l'època medieval». En: COMPANYS, Mariona (coord.). *La Catalunya jueva*. Barcelona: Àmbit: Museu d'Història de Catalunya, 2002, p. 143-159.

«Monedas de Ampurias (p. 54), «Pileta trilingüe» (p. 57), «Lápida de Orihuela» (p. 58), «Frontal de fuente» (p. 71), «Fragmento de epitafio (Toledo)» (p. 216), «Lápida sepulcral de Mar Yehudá (León)» (p. 217), «Epitafio de Abraham Satabi (Soria)» (p. 218), «Epitafio de un joven (Gerona)» (p. 219). En: BANGO, Isidro (dir.). *Memoria de Sefarad: Toledo, Centro Cultural San Marcos, octubre 2002 - enero 2003*. Madrid: Sociedad Estatal para la Acción Cultural Exterior, 2002. [Fitxes]

«Las necrópolis judías hispanas: nuevas aportaciones». En: BANGO, Isidro (dir.). *Memoria de Sefarad: Toledo, Centro Cultural San Marcos, octubre 2002 - enero 2003*. Madrid: Sociedad Estatal para la Acción Cultural Exterior, 2002, p. 209-215.

«Las necrópolis judías hispanas: las fuentes y la documentación frente a la realidad arqueológica». En: LÓPEZ, Ana María; IZQUIERDO, Ricardo. *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval*. Conca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2003, p. 493-532.

«Documentos hebreos de la Cataluña medieval, 1117-1316. Resumen y regesta de los documentos». En: KLEIN, Elka. *Documents hebraics de la Catalunya medieval*. Girona: Societat Catalana d'Estudis Hebraics: Patronat Municipal Call de Girona, 2004, p. 201 i seg.

- «L'epigrafia hebrea a Catalunya a partir de 1956». En: *Actes del I Congrés per a l'estudi dels jueus en territoris de llengua catalana: Barcelona-Girona, del 15 al 17 d'octubre de 2001*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2004, p. 233-238.
- «Aspectos cotidianos de la relación entre judíos y cristianos: la imagen que del judío tiene el cristiano». En: MORENO, Yolanda; IZQUIERDO, Ricardo (coord.). *Del pasado judío en los reinos medievales hispánicos; afinidad y distanciamiento: XIII Curso de Cultura Hispanojudía y Sefardí de la Universidad de Castilla-La Mancha [Toledo, 2003]*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005, p. 99-133.
- «Epigrafía hebrea aragonesa». En: ROMERO, Alfredo; MOTIS, Miguel Ángel (coord.). *Aragón Sefarad*. Vol. I. Saragossa: Diputación de Zaragoza: Ibercaja, 2005, p. 355-369.
- [Diverses entrades d'arqueologia, art i epigrafia]. En: DÍAZ-ANDREU, M.; MORA, G.; CORTADELLA, J. *Diccionario histórico de la arqueología en España (siglos XV-XX)*. Madrid: Marcial Pons Historia, 2009.
- «La arqueología funeraria judía en el marco de la arqueología de la muerte». En: ROBLEDO, B.; TRANCHO, G. J. (coord.). *Jornadas sobre antropología de la muerte: identidad, creencias y ritual: Del 3 al 6 de noviembre de 2010, Museo de América*. [Madrid]: Ministerio de Cultura. Subdirección General de Publicaciones, Información y Documentación, 2012, p. 44-63.
- «El judío en los manuales de los inquisidores». En: SÁNCHEZ-LAFUENTE J.; AVELLO, J. L. (coord.). *El mundo judío en la península ibérica: Sociedad y economía*. Conca: Alderabán, 2012, p. 255-269.
- [En col·laboració amb Xavier Maese]. «La pervivència de les sepultures antropomorfes a les necròpolis jueves medievals catalanes (segles IX-XV)». En: MOLIST, Núria; RIPOLL, Núria Gisela (ed.). *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*. Vol. 1. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya - Olèrdola, 2012, p. 87-100.
- [En col·laboració amb Oriol Saula]. «Tàrrega dins del patrimoni jueu europeu medieval». En: SAULA, Oriol (ed.). *Tragèdia al Call: Tàrrega 1348*. Tàrrega: Ajuntament de Tàrrega: Museu Comarcal de l'Urgell, 2014, p. 205-207. [Versió espanyola, p. 346-347, 355, 357; versió anglesa, p. 408-409 + fitxes per al catàleg de materials, p. 262, 263, 273, 274]
- «Emili Gandia, un conservador polifacètic dels museus de Barcelona». En: ROVIRA I PORT, Jordi; CASANOVA I ROMEU, Àngels (coord.). *La dècada prodigiosa 1914-1924: L'arqueologia catalana, un instrument vertebrador al servei de la Mancomunitat de Catalunya*. Barcelona: MNAC: Generalitat

- de Catalunya. Departament de Cultura: Diputació de Barcelona, 2015, p. 102-125.
- «Restes de manuscrits hebreus reutilitzats en la fabricació d'una arqueta gòtica». En: RUIZ QUESADA, Francesc (coord.). *Viatges a la bellesa: Miscel·lània homenatge a Maria Rosa Manote i Clivilles*. Barcelona: Ruiz Quesada, 2015, p. 183-190.
- «Les aportacions de Juan Buxareu al Museu de Santa Àgata. Els materials procedents del convent del Carme de Barcelona». En: BASSEGODA, Bonaventura; QUÍLEZ, Francesc (coord.). *Colleccionistes que han fet museus 2018*. Barcelona: MNAC, 2019, p. 6-27.
- «La dispersió dels materials del convent de Santa Caterina en el context de la desamortització». En: BELTRÁN DE HEREDIA, Júlia (ed.). *El convent i l'església de Santa Caterina de Barcelona: Un patrimoni enderrocat: III Jornades de les basíliques històriques de Barcelona*. Barcelona: Ateneu Universitari Sant Pacià, 2020, p. 79-94.

3. Llibres publicats

- [En col·laboració amb Margarita Castells, Sabina García i José Ramón Magdalena]. *Libro de cuentas de un prestamista judío gerundense del siglo XIV*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 1990.
- Haggadah de Poblet*. Ed. a cura de Jordi Casanovas i Miró. Poblet: Abadia de Santa Maria de Poblet; Saragossa: Riopiedras, 1993. [Versió anglesa de David Sutcliffe]
- [En col·laboració amb Jordi Camps i Montserrat Pagès]. *Arte románico de Cataluña*. Barcelona: MNAC: Fundació «La Caixa», 2001. [Vol. 1 del catàleg de l'exposició «Arte románico y escultura de vanguardia: colecciones del Museo Nacional d'Art de Catalunya», que es va poder visitar al Centro Cultural del Conde Duque (Madrid) de l'11 de maig al 24 de juny del 2001]
- Las inscripciones funerarias hebraicas medievales de España / Inscriptiones hebraicas litteris exaratae quo tempore scriptae fuerint exhibentes*. Turnhout: Brepols, 2004. (Monumenta Palæographica Medii Aevi. Series Hebraica; 1)
- Epigrafía hebrea: Catálogo del Gabinete de Antigüedades*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2005.
- [En col·laboració amb Francesc Quílez]. *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde (1806-1820): Dibuixos preparatoris*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2006.

[En col·laboració amb Francesc Quílez]. *Alexandre de Laborde: Descripció del Principat de Catalunya; La mirada d'un viatger: Estudis*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2008. [Volum d'estudi de l'edició facsímil *Description de la Principauté de Catalogne: Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*] [En col·laboració amb Francesc Quílez]. *Description de la Principauté de Catalogne: Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2008. [Edició facsímil]

El Museu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona: Dades per a una història. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2009.

4. *Recensions*

«Danièle IANCU-AGOU. *Provincia Judaica: Dictionnaire de géographie historique des Juifs en Provence médiévale*. París; Lovaina; Walpole (Mass.): Peeters, 2010». *Tamid*, 7 (2011), p. 221-223.

«Danièle IANCU-AGOU (dir.). *Les Juifs méditerranéens au Moyen Âge: Culture et prosopographie. Séminaire de l'année 2005-2006*. Amb la col·laboració d'Élie Nicolas. París: Cerf, 2010». *Tamid*, 7 (2011), p. 218-221.

«Danièle IANCU-AGOU (dir.). *Philippe le Bel et les Juifs du royaume de France (1306)*. Amb la col·laboració d'Élie Nicolas. París: Cerf, 2012». *Tamid*, 9 (2013), p. 214-218.

«Danièle IANCU-AGOU; Carol IANCU (dir.). *L'écriture de l'histoire juive: Mélanges en l'honneur de Gérard Nahon*. París; Lovaina; Walpole: Peeters, 2012». *Tamid*, 9 (2013), p. 210-214.

5. *Tesi doctoral*

«Las inscripciones funerarias hebraicas medievales de la península ibérica». Universitat de Barcelona, 1999.

6. *Algunes conferències i congressos*

«Les necròpolis», dins del cicle de conferències *L'arqueologia de la Catalunya jueva*, organitzat per la Societat Catalana d'Arqueologia, l'ADEJUC i l'Ajuntament de Montblanc. Montblanc, 21 de maig de 1988.

- «Las necrópolis judías de Europa occidental y sus restos epigráficos», ponència en el congrés *En torno a Sefarad. Encuentro internacional de historiadores*, organitzat per la Universidad Nacional de Educación a Distancia i la Fundación Amigos de Sefarad. Toledo, 16-19 de desembre de 1991.
- [En col·laboració amb Victòria Mora]. «La vida jueva a la Catalunya medieval: testimoniatge de l'arqueologia», dins del cicle de conferències *Història dels jueus a la Catalunya medieval*, en commemoració del cinquè centenari de l'expulsió dels jueus, organitzat per la Comisión Nacional Judía Sefarad 92, l'ADEJUC i el Museu d'Història de la Ciutat. Barcelona, 12 de març de 1992.
- «L'element religiós dins l'art jueu», dins del cicle de conferències *Iconografia religiosa i sacralitat en el món medieval*, organitzat pels Amics de l'Art Romànic. Barcelona i Sabadell, 10 i 25 de febrer de 1993.
- «Estudi sobre elements epigràfics hebraics del centre històric de Barcelona», conferència organitzada pel Centre d'Arqueologia de la Ciutat i la Societat Catalana d'Estudis Hebraics. Barcelona, 18 de febrer de 1997.
- «Les inscripcions hebraïques. El Call i el cementiri de Montjuïc», dins del cicle de conferències *La història de Barcelona a l'abast*, organitzat pel Museu d'Història de la Ciutat. Barcelona, 6 de març de 1997.
- «Josep M. Millàs i els estudis d'epigrafia hebrea», ponència en la Jornada d'Homenatge a Josep M. Millàs i Vallicrosa, organitzada pel Centre Bonastruc ça Porta - Institut d'Estudis Nahmànides. Girona, 5 de desembre de 1997.
- «Lletres pel record, epitafis i epigrafia en les tombes jueves de Girona», dins del curs *Les lletres de l'alefat, la cultura escrita del poble jueu*, organitzat pel Centre Bonastruc ça Porta - Institut d'Estudis Nahmànides. Girona, 29 de març de 2001.
- «Els jueus i la mort», ponència en el Museu d'Història dels Jueus. Girona, 22 de febrer de 2002.
- «L'arqueologia de les necrópolis jueves hispàniques», ponència en el Centre de Lectura de Reus, 25 de març de 2009 [en línia]. <<https://www.youtube.com/watch?v=w-fvTTY21I0>>.
- «Valoració i abast del patrimoni jueu. El cas de Castelló d'Empúries», ponència en la XIV Jornada de la Cultura Jueva a Castelló d'Empúries, organitzada pel Centre d'Estudis Trobadorescos. Castelló d'Empúries, 27-29 de setembre de 2013.
- «El destí de les làpides hebrees. Mecanismes de reutilització: el cas de Santa Maria de Castelló d'Empúries», dins les I Jornades d'Estudis de la Basílica

- de Santa Maria: «700 anys de la consagració de l'altar», organitzades per l'Ajuntament de Castelló d'Empúries i el Museu d'Història Medieval de la Cúria-Presó. Castelló d'Empúries, 9 de maig de 2015.
- «El món funerari de la comunitat jueva medieval», dins del cicle de conferències *La ciutat jueva*, organitzat per l'Ajuntament de Sagunt, 12 de febrer de 2019.
- «Els usos funeraris dels jueus conversos» [en línia], dins el cicle de conferències *I després de l'expulsió...*, organitzat pel Museu Comarcal de l'Urgell-Tàrraga (Tàrraga, 25 de juliol de 2019). <<https://www.youtube.com/watch?v=FZmhx1q-Kb4>>.
- «L'atzar i la casualitat en la localització de noves inscripcions hebrees. El cas de la nova inscripció de Tarragona», dins de la V Jornada d'Estudis Hebraics, organitzada per la Societat Catalana d'Estudis Hebraics. Barcelona, 27 de febrer de 2020.

FIGURA 1. Jordi Casanovas, acadèmic. Sidillà (2016).
Fotografia: Núria Olivé.

FIGURA 2. Jordi Casanovas, explorador. Garraf (2015).
Fotografia: Gisela Ripoll.

FIGURA 3. Jordi Casanovas, arqueòleg. Sagunt (2019).
Fotografia: Albert Prieto.

FIGURA 4. Jordi Casanovas, historiador (2019). Fotografia: Albert Prieto.

FIGURA 5. Jordi Casanovas, erudit quotidià. Sopar d'amics: Jordi Casanovas, Vinni Lucherini, Xavier Barral, Odile Ripoll i Gisela Ripoll (2014).